

ORTA ÇAĞ AZERBAJCAN TERCÜME SANATI

NAĞİSOYLU, MUHSİN
AZERBAJCAN/AZERBAIJAN/АЗЕРБАЙДЖАН

ÖZET

Azerbaycan’da tercümenin eski tarihi olsa da, bu sanat XV-XVI. yüzyıllarda daha geniş yayılmıştır. Bu devirin tercüme eserleri esasen Fars dilinden yapılmıştır ve hem nazımla, hem de nesirledir. Klasik Azerbaycan tercüme numunelerinin bir hissesi tasavvufa aittir, diğer bir hissesi ise dini mazmunludur. XV. yüzyılın en değerli tercüme örnekleri Şirazî’nin “**Gülşen-i raz**” (1426) ve Ahmedî’nin “**Esrar-name**” (1478) tercümeleridir. Her iki tercüme eseri fars dilinden çevrilmiştir. XVI. asrın meşhur tercümeleri sırasında ise Nişatinin “**Şüheda-name**” (1539) ve “**Şeyh Safi Tezkeresi**” (1543) tercümelemleri hususiyile ehemmiyetlidir. Bu tercüme eserleri nesirledir. Klasik tercüme örnekleri dilinin sadeliyi ve umumhalk konuşma diline yakınlığı ile seçilir. Onların dilinde birçok eski Türk sözlerinin kullanılması da dikkatı çeker. Orta Çağ Azerbaycan mütercimleri Arap ve Fars dillerinden tercüme zamanı söz yaratıcılığı sahesinde semereli fiiliyat göstererek yazılı edebî dili yeni-yeni söz ve anlayışlarla daha da zenginleştirmişler.

Anahtar Kelimeler: Tercüme, Azerbaycan, Şirazî, nazım, nesir.

ABSTRACT

Although literary translation has an ancient history in Azerbaijan, this field developed extensively in XVth-XVIth centuries. The translation works of that period were done in Arabic and Persian, both in versification and prose. One part of classic Azerbaijanian translation samples belong to tasavvuph and the other part is of religious content. The most valuable translation samples of the XVth century are “**Gulshani-Raz**” (1426), by Shirazi and “**Asrarname**” (1478) by Ahmadi.

Among famous translation examples of the XVth century “**Shuhadaname**” (1539) and “**Sheykh Safi tezkiresi**” (1543) translation works are of great importance. These translation examples are in prose.

Most of the classic translation examples are distinguished with simplicity of their language. The usage of some archaic turkish words in their language is quite noticeable.

Azerbaijanian translators of the Middle Ages played a great role in the field of word formation while translating from arabic and persian languages and enriched written literary language with new words and expressions.

Key Words: Translation, Azerbaijan, Şirazî, poetry, prose.

Azerbaycan Türklerinin asırlar boyunca araplarla ve farslarla sık edebimadeni alakada olması, müşterek islam kültürünün yaranmasında bilavasite iştiraki tercüme sanatının tarihi zarurat gibi ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Azerbaycan'da tercümenin eski tarihi olsa da bu sanat XV-XVI. yüzyıllarda daha geniş yayılmıştır. Bu devirde Azerbaycan-Türk millî edebî dilinin güçlü inkişafı, hususiyle güçlü Safeviler devletinin ilkin çağlarında ana diline gösterilen kaygı ve himayenin daha da artması kadim ve zengin örfü olan tercüme edebiyatının da yükselişinde, geniş vüsat almasında mühüm rol oynamıştır. XV-XVI. yüzyıllara ait Azerbaycan tercüme edebiyatı numuneleri esasen arap ve fars dillerinde yazılmış bedii ve kısmen de elmi eserlerden edilmiş tercüme numunelerinden ibarettir. Klasik Azerbaycan tercüme numunelerinin bir hissesi tasavvufa aittir, diğer hissesi ise dinî mazmunludur.

XV. yüzyılın en değerli poetik tercüme edebiyatı numunelerinden biri Şeyh Veli (Elvan) Şirazinin **“Gülşen-i raz”** mesnevisidir. Orta asır tezkerelerinde ve diğer eski kaynaklarda Şeyh Veli (Elvan) Şirazi hakkında verilmiş kısa bilgilerde şair-tercümanın ata-babasının aslen Şiraz şehrinden olması ve XV. yüzyılın ortalarında Osmanlı Türkiyesi'ne göçerek burada yaşaması kayd olunur. Kaynaklarda şair-tercümanın daha çok **“Gülşen-i raz”** tercümesi ile şöhet tapması ve aslen Şiraz şehrinden olduğu içinl Şirazi tahallüsü ile lirik şiirler de yazması gösterilir.

Şirazinin hayat ve yaratıcılığı ile bağılı bilgiler gösterir ki, bu istedadlı Azerbaycan şairi ve mütercimi takriben 1376-1377. yıllarda doğulmuş ve **“Gülşen-i raz”** tercümesini 1426. yılın baharında tamamlamıştır. Sonuncu tarih Şirazinin **“Gülşen-i raz”** tercümesinin giriş hissesinde kayd olunmuştur. Şirazinin **“Gülşen-i raz”** tercümesinin giriş hissesinde nazımla yazdığı notlardan aydın oluyor ki, o, tercüme sanatına yüksek kıymet vermiş ve tercümesini onun Farsça orijinalına yani Mahmud Şebüsterî'nin aynıadlı eserine beraber tutmuştur. Şair-mütercime göre, bu iki eser arasındaki başlıca fark onların dillerindedir:

*Sibahet kesb eyledüm selefden,
Çıkardum işbu dürrü bir sedefden.
Budur bu hükkede dürrü-Edendür,
Hasan ne tonda olursa, Hasandur.*

Şirazi kaleme aldığı bu mısralarında mana denizine – tasavvuf alemine dalmağı selefenden – Şebüsteriden öğrendiyini kaydetsede, onun adını göstermiyor, ustadının kitabındaki sedefden dürr çıkardığını dile getirir ve tercümesinin en kıymetli bir dürr olduğunu kaydediyor. Şirazi **“Gülşeni-raz”** tercümesinin giriş hisesinde iki yerdə kendi adının Veli olduğunu da kaydediyor:

¹ İndiki İran erazisinde yerleşen bu kadim şeherde eski çağlardan beri Azerbaycan-Türk tayfalarından olan Kaşkayların yaşaması melumdur.

*Veli Şiraziyi hayr ile yad et,
Duayıyla anun ruhini şad et.*

“**Gülşen-i raz**” tercümesi ile Şebüsterinin aynıadlı mesnevisinin metinleri üzerindeki mukayeseler gösterir ki, Veli Şirazi Farsça metni evvelden başlayarak sonadek, demek olar ki, tam dakiklikle çevirmeye can atmış, hatta bir sıra hallarda ustasının işlettiği bir çok kafiyeye ve sufi istilahlarını tercümesinde olduğu gibi almıştır. Bununla böyle, tercüme ile onun Farsça asılı arasında çarpacak farklar da vardır ki, bu da ilk önce her iki eserin hacimi ile bağlıdır. Böyle ki, Şebüsterinin “**Gülşen-i raz**” mesnevisindeki beyitlerin sayısı 1000 beyitə yakın olduğu halde, bu rakam Şirazi’nin tercümesinin ayrı-ayrı elyazmalarında Farsça metinle mukayesede üçkate beraberdir: 2800-3000 beyit arasındadır.

Şirazi “**Gülşen-i raz**” tercümesinde ister klasik Müslüman Şark edebiyatından, isterse de ana dilinin zengin halk yaratıcılığı hazinesinden uğurla kullanmıştır. Tercüme bir taraftan dilinin sadeliyi ve anlayışlı olması, diğer taraftan ise yüksek bedii sanatkarlığı ile seçiliyor. Kitapta bütün eser boyu bol-bol işlenen cinaslar, atalar sözleri ve frazeoloji birleşmeler, aforizm seciyeli deyim ve ifadeler bunu açık şekilde sübut ediyor. Örneğin:

*İşinü tezrak tut, koma gecə,
Geceyi gündüz et, gündüzi gecə...*

*Bu yol anın degildir kim, erine,
İki addımdurur ol aşk erine...*

*Yenə tutdum od içində bir oda
Ki, pərvanə bigi yanam ol oda...*

*Ağız tatlumu olur bal demekden?
Meger lezzet gele anı yemekden...*

*Kiliminə uzatğil ayağuni,
Ayağundan sıyıрмаğil bağüni...*

*İkindüyə demedi kimsə öyle,
Dediler egri otur, doğru söyle...*

*Tavuk yumurtasından toğmaz ördek,
Ne diksen, anı bitürür çegirdek...*

XV. asrın değerli poetik tercüme numunelerinden biri de Ahmedî Tebrizî adlı şair-mütercimim kaleminden çıkmış “**Esrar-name**” tercümesidir. Tezkerelerde ve orta asırlara ait diğer kaynaklarda Ahmedî Tebrizî’nin hayatı ve yaratıcılığı hakkında heç bir melumata rast gelmiyoruz. Bununla böyle, Ahmedî Tebrizî “**Esrar-name**” tercümesinin sonunda kitabın tamamlanma tarihini ve yerini dakik gösterir: Hicri 889. Miladi 1479. yıl, Tebriz. Kaydetmek istiyoruz ki, şair-mütercim “**Esrar-name**”de kendini yalnız Ahmedî gibi tanıtır. Bununla böyle,

bazı tedkikatçılar tercümenin Tebriz’de tamamlandığını nazara alarak şair-mütercimi şerti olarak Ahmedî Tebrizî ve ya Tebrizli Ahmedî adlandırmışlar (9, 4-8; 15, VII). Türk araştırmacısı Nihat Azamat ise şairimizden bahs ederken onu Akkoyunlu Ahmedî gibi tanıtır. (bax:14;347-364). “**Esrar-name**” tercümesinin bazı elyazmalarında şair-mütercim asıl adının Kemal olduğunu da kayd ediyor (9, 4).

Ahmedî Tebrizî “**Esrar-name**” tercümesini Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub (1478-1490) zamanı “emirül-ümera” (baş emir) olmuş ve “atabey” tayin edilmiş Halilullah adlı yüksek rütbeli saray adamına ithaf etmiştir.”Sufî Halil” lakabı ile meşhur olan Halilullah Akkoyunlular sarayında yüksek makam tutmakla yanaşı, hem de tasavvufa meyilli bir şahs gibi ad çıkarmış, elm-sanat adamlarına rağbet göstermiş ve onları himaye etmiştir. Ahmedî’nin tasavvuftan bahs eden tercümesini de Halilullah’a ithaf etmesini bu amille izah etmek olur. Bunu nazara alarak Ahmedî’nin Akkoyunlu sarayına bağlı bir şair olduğunu da düşünmek olur.

Ahmedî Tebrizî İran sufi şairi Ferideddin Attarın “**Esrar-name**”sinden ancak üç manzum hikâyeyi seçib ana diline çevirmesine baxmayarak, tercüme kitabını “**Esrar-name**” adlandırmıştır:

*Farsiden çün türke kıldım tercüme,
Yadigâr olmak için hær encüme.*

*Çünkü Attarın sözi oldı tamam,
Ahmediye düşdi növbet, ey hümmam.*

*Dinle anın dahi bir dem sözünü,
Nece kul etmiş bu yolda özünü.*

*Huşeçini-hærmâni –Attar olub,
Yola düşmüş nazimi-esrar olub.*

*Ruhinæ Şeyhün qıluban etimad,
Eylâdim Allah adıyla anı yad.*

Ahmedî Tebrizî’nin “Esrar-name”sindeki manzum hikâyelerin onların Farsça orijinaları ile mukayesesi gösterir ki, şair-tercüman bir taraftan ustasına sadık kalmağa, Farsça metini olduğu gibi çevirmeye qayret gösterse de diger bir taraftan müeyyen sarbestliye yol verir, tercümeye kendi düşünce ve fikirlerini ilave ediyor. Tercümedeki manzum hikâyelerin bir çokunda Ahmedî Tebrizî klasik tercüme sanatının sarbest-yaratıcı kolunun numayendesi gibi çıkış ediyor. Bu manzum hikâyelerin tercüme hüsusiyyetleri gösteriyor ki, Ahmedî ustası Attar’ın küçük hacimli, yığcam hikâyelerinin mazmununu daha geniş şekilde artırımlar ederek çeviri yapmağa daha çok meyilli olmuş, bu yolla hadiselerin daha geniş ve etraflı açıklanmasına can atmıştır. Ahmedî’nin kitabın sonunda birkaç yerde kendinin “nazım” adlandırmasını da bu amille izah etmek gerekir.

Şirazinin **“Gülşen-i raz”** tercümesi gibi Ahmedî'nin **“Esrar-name”**si de klasik mesneviler gibi, ananevi başlıkla-Allah'ın, sonuncu Peygamberin ve dört halifenin (“çar yar-i güzün”in) tarifi ile başlanır ve Hatime adlanan sonlukla bitiyor. Ümumi hacimi 126 beyit (54 beyit mukadimedede və 72 beyit Hatimedede) olan bu hisseler, tabii ki, Ahmedî'nin kendi kaleminin mahsuludur.

Tercümenin metninin esas hissesini küçükhacimli 40 manzum hikâye teşkil ediyor ki, bunlarda da terki-dünyalık, sufi düşünceleri tebliğ olunuyor. Hikâyelerin bir hissesinin kahramanları kitapda, “divane”, “deli” adları ile takdim edilen sufi dervişleridir. Daha çok ahlakî-didaktik mazmun taşıyan hikâyelerde Beyazid Bistami, Cüneyd Bağdadi, Hasan Basri, Şeyh Şibli ve b. gibi meşhur sufi şeyhleri ile yanaşı, Nuşirevan, İskender, Mahmud Qaznevi gibi hükümdarların hayatı ile bağlı epizodlardan da söz ediyor. Ahmedî eserinde çağdaşlarına – okucularına da müraciat yaparak onları kitaptaki hikâyelerden ibret dersi almağa, nefse uymamağa, ulu Tanrıya bağlılığa çağırır.

Ahmedî Tebrizî'nin ana dilinde yazdığı **“Yusuf ve Zeliha”** adlı orijinal eseri de vardır. Ahmedî Tebrizî mesnevî şeklinde yazdığı bu eserini de Akkoyunlu devletinde emirül-ümera olmuş Halilullah'a ithaf etmiştir. **Mesnevî**'nin Türkiye'deki Marmara Üniversitesinin Fen-Edebiyat Fakültesi kütüphanesinde korunan tek bir elyazma nüshasında eserin Tebriz şehrinde elli yeddi günde tamamlanması ve 4035 beyitten ibaret olması gösterilir (15;IX-X). Ahmedî Tebrizî'nin bu eserinin mevcut elyazması nakisdir: cemi 2990 beyitten ibarettir ve indiyedek neşir olunmamıştır.

XVI. asırda Azerbaycan'da tercüme sanatı daha geniş inkişaf etmiştir. Önceki asırla mukayesede bu asıra ait tercüme numuneleri sayca çokluğu ile yanaşı, hem de mevzu ve janr farklılığı ile seçilir. XVI. asrın Azerbaycan tercüme edebiyatı nümunelerinin tam olmayan siyahısı aşağıdaki gibidir:

Muhammed Fuzulî'nin **“Hadis-i erbain”** tercümesi, Hazini adlı şair-tercümanın kalamından çıkmış **“Hadis-i erbain”** tercümesi, Muhammed Nişafî'nin **“Şüheda-name”** ve **“Şeyh Safi tezkeresi”** adlı irihacimli nesir tercümeleri, Abdulhadi Bevezici'nin **“Kevamilüt-tebir”** tercümesi, Maksudî'nin **“Muciz-name”** adlı poetik tercüme eseri, Mahmud Şirvanî'nin **“Heridetül-ecaib ve feridetül-karaib”** tercümesi, namelum mütercimim kaleminden çıkmış **“Menakıbi- Şeyh Safi”** tercümesi.

Bu asrın poetik tercümeleri sırasında Muhammed Fuzulî'nin kudretli kaleminden çıkmış **“Hadis-i erbain”** (Kırk hadis) tercümesi hüsusi yer tutur. Hz. Muhammed Peygamberin (s) mübarek kalamlarını ve o hazretin banzersiz mukaddes hayatı ve amelleri ile bağlı rivayetleri kendinde birleştiren hadisler (lüğevi anlamı “yeni söz”, “yeni haber” demektir.) İslam dininin, müslüman hukukunun en möteber kaynaklarından biri sayılmakla yanaşı, aynı zamanda Müslüman Şarkı edebiyatının inkişafı ve zenginleşmesinde müstesna rolü olmuş

mevzulardan biridir. Peygamberimizin hadisleri içerisinde kırk hadis daha çok meşhur olmuş ve bu mevzuda çoksayılı eserler yazılmıştır. İlk önce Arap dilinde yaranan kırk hadislerin sonralar fars ve türk dillerinde de bir sıra numuneleri ortaya çıkmıştır. Orta asırlarda yalnız muhtelif Türk dillerinde kaleme alınmış **“Hadis-i erbain”**lerin sayı sekseni geçiyor (11,189-190). Bu eserler sırasında en yüksek zirvede Özbek şairi Ali Şir Nevaî'nin (1441-1501) ve Muhammed Fuzulî'nin **“Hadis-i erbain”** tercümeleleri duruyor.

Fuzulî **“Hadis-i erbain”**i Fars-Tacik edebiyatının görkemli numayendesi Abdurrahman Camî'nin (1414-1492) Fars dilinde kaleme aldığı **“Çehel hadis”** (Kırk hadis) eserinden dilimize çevirmiştir. Melumdur ki, Camî sonuncu islam Peygamberine (s.) ait kırk möteber hadisi seçerek, onların her birinin mazmununu bir kıta şeklinde fars dilinde nazma çekmiştir. Fuzulî de büyük ahlakî-didaktik mazmun taşıyan Caminin kıtalarını ana diline çevirmiştir. Fuzulî **“Hadis-i erbain”**e nesirle yazdığı küçük mukaddemede onun tercüme sebebini böyle açıklıyor: “... bu kırk hadis-i möteberdir, belki kırk daneyi-gövherdir kim, ustadi-girami Mövlana Abdurrahman Camî (r.a.) intihab edib, farsî mütercem etmiş... ümumfeyz için tercüme-yi-Türki olunur”. Göründüyü gibi, Fuzulî burada “gövher” adlandırdığı hadisleri her kesin faydalanması için türkçeye tercüme ettiğini bildirir.

İslam ahlakının bir sıra mühüm keyfiyetlerini kendinde eks etdiren, terbiyevî-nasihatamiz fikirler aşıl原因an bu kıtaların tercümesine Fuzulî büyük mesuliyetle yanaşarak onları yüksek sanatkârlıqla, nisbeten sade, anlayışlı bir dille ana diline çevirmiştir. Fuzulî'nin **“Hadis-i erbain”** tercümesi ile Camî'nin kıtalarının mukayeseli tahlili gösterir ki, dahi şairimiz tercüme sanatına yüksek kıymet vererek Farsça kıtaları ana dilinde esasen dakik olarak tercüme etmeye çalışmıştır:

Camî'de:

*Ey şode mehrem-e mecales-e raz,
Raz-e her meclesi emanet-e tost.
Mekon eşş-ye raz-e her mecles,
Zanke eşş-ye an hayanet-e tost*

Fuzulî'de:

*Ey ki her meclis içre mehremsen,
Sende meclis sözü emanetdir.
Etmə ifşayı-razi-her meclis
Ki, bu siret büyük hayanetdir*

Göründüyü gibi, Fuzulî'nin tercümesi mazmunca Camî'nin kıtası ile üst-üste düşüyor. Fuzulî'nin burada Camî'nin işlettiyi bazı sözleri: “meclis”, “mehrem”, “emanet”, “ifş”, “hayanet” tercümede de aynıyla işletmesi da dikkatı çekir. Bununla böyle, Fuzulî'nin **“Hadis-i erbain”** tercümesinde ele kıtalar de vardır ki,

mazmunca Cami kıtalarına yakın olsalar da, sanatkarlık hususiyetleri bakımından daha üstündür. Bu meseleye hususi dikkat eden meşhur Türk âlimi Abdulkadir Karahan yazır ki, Fuzulî “**Hadis-i erbain**”de kendi banzarsız sanatkarlığı ile Camiden daha yüksekte duruyor (11,169).

XVI. asra ait olan daha bir Azerbaycan tercüme eseri kırk hadis mevzusundadır. Bu, son zamanlarda aşkara çıkarılmış Hazinî adlı şair-mütercime mahsus “**Hadis-i erbain**” tercümesidir. Ahmedî Tebrizî gibi, Hazini hakkında da tezkerelerde ve orta asırlara ait diğer kaynaklarda heç bir melumata rast gelmiyoruz. Şimdiyedek neşr olunmamış Hazinî’nin “**Hadis-i erbain**” tercümesi elyazma şeklinde de geniş yayılmamıştır: tercümenin cemi iki elyazması Türkiye kütüphanelerinde (11, 61-63) biri ise Bakü’de-Azerbaycan MEA M. Fuzuli adına Elyazmalar Enstitüsünde korunur (B-2873). Bu tercümenin Bakü nüshası son vaktlaradek Ahmedî Tebrizî’ye ait ediliyordu.. Buna sebep elyazmanın mevcut son sahifasında Ahmedî’nin “**Esrar-name**”sinin son sekkiz beyitinin yazılması olmuştur. Elyazmanın dikkatle öyrenilmesi gösterdi ki,son varak istisna olmakla onun esas hissesinde Hazinî’nin “**Hadis-i erbain**” tercümesi yazılmıştır. Elyazmanın evvelinde tercümenin adı böyledir:

*Araya geldi “Hadis-i erbain”
Bir kaç söz nakl olundu, ey emin.*

Hazinî’nin “**Hadis-i erbain**” tercümesini aynı mevzuda kaleme alınmış diğer eserlerden başlıca farklı ceheti budur ki, burada evvelce hadisin kendi (Arap dilinde) kayd olunur, sonra ise onun mazmununa uygun bir veya iki manzum hikâye türkçe numune olarak verilir.Yüksek ahlakî-terbiyevî fikirler aşıl原因an bu hikâyelerin büyük bir hissesi Hz. Muhammed Peygamberin (s.) hayatı ile bağılı hadiseler üzerinde kurulmuştur. Hikâyelerin bir kısmında ise Hazret Fatime (a.), İmam Ali (a.) Halife Ömer (r.a.) ve meşhur evliyaların hayatından konuşulur..

“**Hadis-i erbain**” tercümesi de bu mevzuda yazılan diğer eserler gibi ahlakî-didaktik mazmunludur ve nasihat seciyyesi taşıyır. Eserin dil-üslub hususiyetlerine geldikde ise, Hazinî’nin tercümesi de orta asırlara ait diğer poetik tercüme örnekleri gibi ümumhalk konuşma uslubunda, sade ve anlaşıklı bir dilde kaleme alınmıştır.

Tercümenin dilçilik bakımından araştırılması bu yazılı abidenin edebî dil tarihi için zengin bir kaynak olduğunu ve bir sıra kadim ve nadir türk menşeli sözlerin onun dilinde korundugunu yüze çıkardı. (5,161-193).

XVI. asrın poetik tercümelerinden biri de Maksudî’nin “**Muciz-name**” tercümesidir. Tezkereler ve orta asır kaynakları ne bu şair-mütercim hakkında, ne de onun “**Muciz-name**” tercümesi hakkında heç bir malumat vermiyor. Tercümenin cemi iki elyazması Bakü’de- Azerbaycan MEA M. Fuzulî adına Elyazmalar Enstitüsünde bulunmaktadır. (B-6680, B-7269).

XVIII. asırda hazırlanmış her iki elyazmada mütercimnin adı yalnız Maksudî gibi gösterilir. Elyazmanın sonundaki bir kayıttan aydın olur ki, tercüme 6150 beyitten ibarettir ve hicri 921. (miladi 1515.) ilde tamamlanmıştır:

*Altı min yüz elli beyit oldı tamam,
Tokuz yüz yigirmi birde vessalam.*

Tercümenin elyazmalarında kitabın adı “**Muciz-name**” gibi kayd olunur ve onun fars dilinden tercüme edildiği gösterilir. Elyazmadan aydın oluyor ki, tercüme eseri Hz. Muhammed Peygamber’in (s.) mucizeleri, İmam Ali (a.) ve diğer mükaddes islam şahsiyetlerinin hayatı ile bağlı karib ve mucizeli olaylardan bahsediyor, buna göre de mütercim onu “**Muciz-name**” olarak isimlendirmiştir. Mesnevî şeklinde kaleme alınmış, “**Muciz-name**” forma ve mazmununa göre bir taraftan Ahmedî Tebrizî’nin “**Esrar-name**”sini, diğer taraftan ise Hazinî’nin “**Hedis-i erbain**” tercümesini hatırlatır. Böyle ki, Maksudî’nin “**Muciz-name**”si de sözügeden eserler gibi manzum hikâyeler toplusudur. Maksudî “**Muciz-name**”nin tercüme eseri olduğunu açık-aşkar kayd etse de, heç bir yerde onun Farsça orijinalinin adını çekmiyor. Görünür, Maksudî de selefi Ahmedî Tebrizî gibi kitabını Ferideddin Attar’ın veya başka Fars dilli müelliflerin muhtelif eserlerinden seçme yolu ile ana diline çevirerek kitap şeklinde tertib etmiş ve ona “**Muciz-name**” adını vermişler.

Orta yüzyılların diğer tercüme örnekleri gibi, “**Muciz-name**”de ümumhalk konuşma üslubunda kaleme alınmıştır. “**Mücüzname**” mazmun ve dil hususiyetlerine göre “**Esrar-name**” ye çok yakın olduğu için katipler Ahmedî Tebrizî’nin sözügeden tercüme kitabında olan bazı beyitleri yanlış olarak burada da vermişler (8,17).

Maksudî’nin “**Muciz-name**” tercümesi orta asırların Azerbaycan poetik tercümelemleri sırasında hacimine göre en büyüktür.

XVI. asırda Azerbaycan’da nesir tercümelemleri de geniş yayılmıştır. Melum olduğu gibi, millî Azerbaycan bedî nesiri nazma nisbeten az inkişaf etmiş ve nisbeten sonralar yaranmıştır. Bundan ilave kafiye ve eruz vezninin taleplerine göre müeyyen mehdudiyetlerle üzleşen nazmla mukayesede nesirde dilin ifade vasıtaları tam serbestlik kazanır ve onun için geniş meydan açılıyor. Bu bakımdan XVI. asıra ait Azerbaycan nesir tercümelemleri ister, ümumiyyetle, millî bedii nesir tarihimizin, isterse de bedii dil tarihinin hartaraflı araştırılması için evezedilmez değerli kaynaklardır. Bu devire ait nesir tercümelemlerinden biri Arap dilinden, diğerleri ise Fars dilinden çevrilmiştir.

Mahmud Şirvanî “**Heridetül-ecaib ve feridetül-karaib**” (Mucizeler mirvarisi ve kariblikler incisi) tercümesini Arap dilinden çevirmiştir. Tercümenin aslı XV. asır müellifi Ömer ibn el-Verdinin kalemine mahsustur. El-Verdi tarihî coğrafyaya ait bu faydalı eserini 1419. yılda bitirerek onu Haleb kalasının

reisi Şahin el-Müeyyede ithaf etmiştir. Mahmud Şirvani ise hemin eseri 1562. yılda türk diline çevirerek onu Osman şah ibn İskender Paşa'ya takdim etmiştir. Bu değerli tercüme abidesinin dünya elyazması hazinelerinde bir kaç nüshası bulunmaktadır ki, onlardan biri – Sankt Peterburq nüshası (B-790; fotosureti Elyazmalar Enstütüsünde korunur) daha kadim ve nefisdir: nakışlı miniatürlerle süslenmiştir. XVI. asrın sonlarında hazırlanmış bu elyazmanın lap ilk koşa sahifasında dünyanın haritesi verilmiştir ki, burada ülkemizin ismi de “Aderbayqan” şeklinde yazılmıştır..

Mahmud Şirvanî tercüme yazdığı ön sözdeki bir şiir parçasında hayatından acı-acı konuşur:

*Gece-gündüz keçirdüm ruzigari,
Edüb Yakubi-Kenan kibi zari.
Güşade olmadı kalbim ebed hiç,
Teessüf kıldı tehim piç der piç.*

*Bu gözüm yaşını silmedi kimse,
Derdimin yarasın bilmedi kimse.
Karib oldu ki, sinnim ola mö'ad,
Bu müddet içre bir gün olmadım şad.*

XVI. asır nesir tercümelerinden ikisi devirinin istedadlı mütercimi ve mahir hatt ustası olmuş Muhammed Nişatî'nin kaleminden çıkmıştır: Bunlar “**Şüheda-name**” ve “**Şeyh Sefi Tezkeresi**” adlı tercüme kitaplarıdır. Nişatî bu tercüme eserlerinden birincisini 1539. yılda, ikincisini ise ondan dörd yıl sonra -1543. yılda tamamlamıştır. Nişatî hakkında kaynaklarda heç bir bilgi verilmese de, onun 1530. və 1545. yıllarda yazdığı elyazmalara, aynı zamanda sözügeden tercüme eserlerine göre bu istedadlı şair-mütercim ve hattatın XVI. asrın evvellerinde Şiraz şehrinde doğulmasını, burada yoksul hayat sürmesini, ömrünü-gününü Allah'a ibadette geçirmesini, yaratıcılığının en verimli devirinin bu asrın ortalarına tesadüf etmesini demek olar. Bundan ilave, ister “**Şüheda-name**”nin, isterse de “**Şeyh Sefi tezkeresi**”nin şiire, sanata yüksek kıymet veren, kendisi de şiirler yazan, ince zevkli Safevi hükümdarı Şah I Tehmasib'in (1524-1576) emri ile ana dilimize tercüme olunduğunu nazara alsak, Nişatî'nin XVI. asrın tanınmış ve tercübeli mütercimlerinden, istedadlı kalem sahiplerinden biri olması kanaatine gelmek olar.” “**Şeyh Sefi tezkeresi**”nin mukaddemesinde Nişatî'nin adının evvelinde Mevlana lakabı da (Mevlana Muhammed Katib Nişatî) bu fikri kuvvetlendirir. Belli olduğu gibi, Mevlana lakabı orta asırların Müslüman alimleri, hususile de ruhanî âlimleri için kullanırdı. Nişatî artık yaşadığı devirde hatta nüfuzlu bir din hadimi, möteber ve savadlı bir şahıs gibi tanınıyordu.

Nişatî “**Şüheda-name**”ni devirinin meşhur ilahiyyatçı alimi ve yazıcısı gibi tanınan Hüseyin Vaiz Kaşifî'nin (öl. 1504.) ömrünün sonlarında, yani 1502. yılda yazdığı “**Rövzetü-şüheda**” (Şehidler bağçası) eserinden ana diline

çeviri yapmıştır. Orta asırlarda hususile de XVI. asırda geniş şöhret kazanmış **“Rövizetüş-şüheda”** dinî mazmun taşıyır: imam Hüseyin (a.) Kerbala müsibetine hasrolunmuştur. Eserin esas mazmununu Kerbala vakiesi ile bağılı hadiseler teşkil etse de, kitapta başı belalar çekmiş bezi Peygamberlerin (ə.), Hz. Muhammed Peygamber’in (s.), ve o hazretin kızı Hz. Fatime’nin (a.) İmam Ali (a.) ve oğlu İmam Hasan’ın (a.) hayatı ile bağılı facieli hadiseler de yer ayrılmıştır. **“Rövizetüş-şüheda”** esasen nesirle yazılsa da, müellif yeri geldikçe esere lirik şiir parçaları da ilave etmiştir.

“Şüheda-name” de aynı **“Rövizetüş-şüheda”** şeklinde kurulmuştur: tercüme de onun Farsça orijinali gibi “dibaçe” adlanan giriş hissesinden ve on babdan (bölümden) ibaretdir. Tercümede de Farsça orijinalde olduğu gibi, nesirle nazım arka arkaya sıralanır: nesir arasında yeri geldikçe nazım parçaları da verilir. Nişatî **“Şüheda-name”**nin evvelinde kitaptaki şiirlerin ona mahsusluğunu aşağıdaki mısralarda bildiriyor:

*Ebyat ki, bu nüshada oldu merqum,
Menşuri-gögün üsne durur misli-nücum.
Heç kimseden anı ariyet istemedi,
Qamu özünüdür ki, qılupdur manzum.*

Nişatî **“Şüheda-name”**ye yazdığı mukaddemede **“Rövizetüş-şüheda”**nı Qazi xan Saru Şeyhin oğlunun (Nişatî’nin doğulduğu ve yaşadığı Şiraz şehrinin hâkimi olmuşdur) buyuruğu ilə Hicri 945. (Miladi 1539.) yılda “türkiye dönderdiyini”de haber veriyor.

Nişatî **“Şüheda-name”**nin evvelinde Şah I Tahmasib’in de adını çekiyor ve tercümesinin sifarişçisi bu Safevî hükümdarı olduğunu bildirmekle yanaşı, onun medhine şiir parçası da hasredir. Bu da önemlidir ki, **“Şüheda-name”**ni fars dilinden tercüme ettiğini (“dönderdiyini”) açık-aşkar bildiren Nişatî kitabını “tercüme” yok, “tesnif” isimlendirir ki, bu da klasik tercüme sanatının kendine mahsus seciyyevi husussiyeti ile izah edile biliyor.

“Şüheda-name” ile **“Rövizetüş-şüheda”**nın metinleri üzerindeki mukayeseli tahlil gösterir ki, Nişatî Farsça metine sadik kalmağa çalışmış ve ekser hallarda onu tam dakikliyi ile çeviri yapmağa daha çok meyilli olmuştur. Bu da tabiidir, çünkü **“Rövizetüş-şüheda”** o devirde Kerbala olayı mevzusunda yazılmış en meşhur ve möteber bir eser sayılırdı ve tanınmış ilahiyatçı âlimin kaleminden çıkmıştır. Bundan ilave hemin eser bilavasite ülkenin birinci adamının –hükümdarın sifarişi ile tercüme olunuyordu. Bütün bu amiller, tabii ki, Nişatî’ni tercüme zamanı son derece dakik olmağa vadar ediyordu ve mütercim de buna demek olar ki, emel etmiştir.

Nişatî **“Şühedaname”**ye yazdığı küçük ön sözünde **“Rövizetüş-şüheda”**nı Fars dilini bilmeyen “Türk oymağlarının” sakinleri için “Türkiye dönderdiyini”

de haber veriyor. Bu amili dikkata alan mütercim yüksek üslubda yazılmış **“Rövizetüş-şüheda”**nı bütün vatandaşların anlayacağı bir dille tercüme etmeye çalışmış ve buna nail olmuştur. Tercüman bu maksadla ana dilinin zengin ifade vasıtalarından, bir sıra sözlerin ince mana çalarından, bazan de mahalli sözlerinden (daha çok Tebriz lehçesinde olan dialektizimlerden) büyük ustalığ ve meharetle istifade etmiştir. Nişatî tercüme üzerinde işlerken hem de çalışmıştır ki, Farsça metinde olan her bir sözü onun türkçe karşılığı ile versin. Bu meyilin neticesi olarak, o hatta bu gün böyle edebi dilimizde işlenen bir sıra arap-fars sözlerinin yerine onların Türkçe karşılıklarını işletmiştir. Misal olarak: arzu-dilek, cennet-uçmak, cehennem-damu, katil-kanlı, kabile-oymağ, kadim-eski, düşmen-yağı, zehir-ağu, emr-buyuruq, mektub-biti (bitik), mübarek-kutlu, nehayet-sonuc, payız-güz, sıfet-beniz, şahid-tanık vs.

Nişatî **“Şüheda-name”**de az da olsa, müeyyen sarbestliye de yol vermiştir. Böyle ki mütercim orijinaldaki küçük epizodları ve 300 beyite yakın şiir parçasını bırakmış ve kendinin yazdığı ümumi sayı 36 beyitlik ayrı-ayrı şiir parçalarını tercümenin metnine ilave etmiştir. Bununla böyle, orta asırların poetik tercümeları ile mukayesede **“Şüheda-name”** ile onun Farsça asılı arasındaki fark çok azdır.

Nişatî'nin **“Şüheda-name”** tercümesinin yegane elyazması mütercimin kendi eli ile 1539. yılda Şirazda hazırlanmıştır. Hazırda Elyazmalar Enstütüsünde korunur. Edebî dil tarihimiz için evezsiz kaynak olan bu nadir elyazma dilçilik yönünden geniş araştırılsa da, hâlen neşr olunmamıştır.

Nişatî'nin ikinci tercüme eseri **“Şeyh Sefi tezkeresi”** Safevîye tarikatının kurucusu, Safeviler sülalesinin ulu babası Şeyh Safieddin Erdebilî'nin (1252-1334) hayatından bəhs edir. Tercümenin Farsça aslı-**“Sefvatüs-sefa”** XIV asır Azerbaycan yazarı İbn Bezzaz Erdebilî 'ye mahsustur. İbn Bezzaz Erdebilî çocukluk yıllarında Şeyh Safieddin Erdebilî'ni görmüş ve bu eserini şeyhin oğlu ve canişini Şeyh Sadreddin'in tevsiyesi ile yazmağa başlamış ve onu 1357. yılda tamamlamıştır. Esasen Şeyh Safieddin'in hayat ve kerametlerine hasr olunan **“Sefvatüs-sefa”**da XIII-XIV. asırlarda Azerbaycan'da baş verən ayrı-ayrı hadiseler, devirün ictimai-siyasi durumunun ümumi manzarası ve bir sıra hususiyetleri, halkımızın hayatı ve maişeti, günlük kaygıları, muhtelif iş sahiplerinin inanç ve düşünceleri, elece de etnoğrafya, felsefe ve edebiyatla ilgili bir sıra ince makam ve metlepler de kendi eksini tapmıştır. Eserde bir sıra **Kur'an** ayetlerinin tefsiri, elece de Attar, Mevlana, Senai gibi sufi şairlerinin ayrı-ayrı beyitlerinin şerhi hususi marak doğurur. **“Sefvatüs-sefa”** Şeyh Safieddin'in yakın adamlarının, onu tanıyanların dilinden söylenilmiş küçük hikâyeler şeklinde kurulmuştur. Mütercim ananeye göre metin arasında küçük şiir parçaları da vermiştir. **“Sefvatüs-sefa”** dibaçe ve muhtelif fasıllara bölünmüş 12 babdan ibaretdir.

Nişatî'nin **“Şeyh Sefi tezkeresi”** ile **“Sefvatüs-sefa”**nın metinleri üzerinde yaptığımız tahlil gösterir ki, Şirazlı mütercim **“Şühadaname”**de olduğu gibi, bu

tercüme eserinde de Farsça metini, esasen dakik çeviri yapmağa can atmış, orta asırlarda geniş yayılmış harfi tercüme kaidesine üstünlük vermiştir. **“Şeyh Sefi tezkeresi”**ni orta yüzyılların harfi tercüme numunesi gibi değerlendirmek olar. Nişatî Farsça metindeki ayrı-ayrı cümleleri ana diline çeviri yaparken harfi tercüme ananesine o kadar alude olmuştur ki, bazan onların mazmununu tam dakiklikle kavramak müeyyen zorluk yaratır. Böyle hallarda Farsça metin yardıma geliyor ve tercümedeki ayrı-ayrı metleplere aydınlık getirir. Ümumiyyetle, Nişatî'nin başlıca tercüme yolu Farsça metindeki bütün sözleri onların ana dilindeki karşılıkları ile vermek olmuştur. Nişatî buna nail olmadıkda, hemin sözlerin Arap veya Fars dillerindeki diger karşılıklarını-sinonimlerini işletmiştir. Maraklıdır ki, Nişatî bazan Farsça metindeki şahs adlarını da olduğu gibi yazmayarak, onları türk diline çeviri yapmağa can atmıştır. Mesela, o, **“Şüheda-name”**de İbn Ziyad şahs adını Ziyadoğlu gibi, **“Şeyh Sefi tezkeresi”**nde ise Tebrizî, Tusi, Seravî gibi nisbeleri Tebrizlü, Tuslu, Seravlu gibi çevirmiştir.

Nişatî **“Şeyh Sefi tezkeresi”**nde de **“Şüheda-name”**de olduğu gibi, kitapdaki şiir parçalarının ona mahsus olduğunu bildirir. Her iki eserdeki şiir parçalarının mukayesesi ise gösterir ki, Türkçe metinde olan şiir parçalarının, demek olar ki, hepsi Farsça metindeki şiirlerin tercümesidir.

“Şeyh Sefi tezkeresi” orta asırlara ait Azerbaycan tercüme edebiyatı numuneleri içerisinde hacimına göre en büyüktür: Tercümenin Nişatî tarafından yazıya alınmış elyazması 445 varakdan ibarettir. Edebi dil tarihimizin değerli yazılı abidesi olan **“Şeyh Sefi tezkeresi”** ilk defa Baküde neşr olunmuştur (10).

İbn Bezzaz Erdebilinin **“Sefvatüs-sefa”** eserinin XVI. yüzyıla ait daha bir orta asır tercümesi malumdur. Tercümenin ön sözünde ananeye göre kendini **“zayıf”** adlandıran, adı bilinmeyen mütercim yazıyor: **“Bu zayıfı-nehifden bazı eshab iltimas etdiler kim, Sultan Şeyh Safieddin menakıbi kim, lisan-ı-Farsî üzerine telif etmişler, anı tercüme edib türkiye dönderem ve tashil edem, ta ki faydası amm ola”**. Göründüyü gibi, adı bilinmeyen mütercim bu notlarında Şeyh Safieddin hakkında fars dilinde yazılmış kitabı **“Menakıb”** adlandırır. Kaydedək ki, İbn Bəzzazın **“Sefvatüs-sefa”** kitabı orta asırlarda **“Menakıbi-Şeyh Safi”** adı ile de tanınmıştır. Bu amili nazara aldıkda **“Şeyh Safi menakıbi”** tercümesinin de aslının **“Sefvatüs-sefa”** olduğu kanatına gelmek olar. **“Şeyh Safi menakıbi”** tercümesi ile **“Sefvatüs-sefa”**nın mukayeseli tahlili de bunu sübut ediyor.

“Şeyh Safi menakıbi” hacim bakımından hem **“Sefvatüs-sefa”**dan, hem de **“Şeyh Sefi tezkeresi”**nden çok küçükdür. Burada İbn Bezzaz'ın eserinin yalnız müeyyen seçme hisseleri tercüme olunmuştur. Məhz buna görə də **“Şeyh Safi menakıbi”**nin mütercimi onu **“muhtasar”** adlandırmıştır.

“Şeyh Safi menakıbi” üzerindeki müşahidelerden aydın oluyor ki, bu klasik tercüme eseri XVI. asırda Şah İsmail Hataî (1486-1524) devirinde hazırlanmıştır. Böyle ki, elyazmada Safevîler sülalesinin şeceresi de verilmiştir ki, burada birinci

yerde Şah İsmayıl Hataî'nin adı yazılmıştır. Demek tercüme Safevîler Devleti'nin kurucusu Şah İsmayıl Hataî devirinde yazılmıştır.

“Şeyh Safi menakibi” tercümesinde de aynı Nişatî'nin “Şeyh Sefi tezkeresi”nde olduğu gibi, nesir arasında şiir parçaları da verilmiştir. Maraklıdır ki, burada şiir parçaları evvelce orijinalın dilinde-Farsça verilir, sonra ise onun nesirle tercümesi kayd olunur.Farsça bazı şiir parçalarının ise Türkçeye hem nesirle, hem de nazımla tercümesi verilmiştir. “Şeyh Safi menakibi”de “Şeyh Sefi tezkeresi” gibi canlı umunhalk konuşma üslubunda kaleme alınmıştır. Onu da bildirmek isterdik ki, “Şeyh Sefi tezkeresi”nde açık-aşkar nazara çarpan herfi tercüme hallarına “Şeyh Safi menakibi”nde, demək olar ki, rast olmuyor. “Şeyh Safi menakibi” nin cümle kuruluşunda, bütövlükde sintaksisinde Fars dilinin tesiri yok derecesindedir.

XVI. asrın değerli tercümelerindenn biri de Bağdad yakınındaki Bevacic kasabasında doğulmuş Ebdülhadi Bevacicî'nin “Kevamilüt-tabir” tercümesidir. Röya yozmaya hasr olunmuş bu değerli eserin Farsçası XII. asrın meşhur Azərbaycan âlimi Hübeyş Tiflîsî'ye mahsusdur ve “Kevamilüt-tabir” adlanır. Dahi Fuzulî'nin asrında yaşamış ve onun hemveteni olan Bevacicî “Kevamilüt-təbiri” 1547. yılda tamamlamıştır. Bevacicî'nin yazdığına göre o, “Kevamilüt-tabir”i tercüme ederken mevzu ile bağlı başka kaynaklardan da istifade etmiş, buna göre de tercümeye “Kevamilüt-tabir” (En kamil rüya yorma) adını vermiştir.

“Kevamilüt-tabir” tercümesi Azərbaycan'ın tarihî etnoqrafyasını, hususile de edebi dil tarihini öyrənmək bakımından değerli bir kaynaktır. Kitapta tercümenin mevzu ilə bağlı topladığı küçük etnoqrafik hikâyeler, elece de rüyada görülen eşyaların Arapça-Türkçe sözlüğü de verilmiştir.

Son olarak şunu bildirmek istiyoruz ki, Azərbaycan Türklerinin İslam medeniyetinin vasıtasız alakası olan diğər Müslüman halklarla – Arap ve Farslarla birbaşa ictimai-siyasî, medenî-edebî alakalarının mantığı neticesi gibi ortaya çıkan XV-XVI. asırlar Azərbaycan tercüme edebiyatı numuneleri ister millî edebiyatımızın yeni-yeni mevzu, forma ve ideyalarla zenginləştirilməsində isterse de yazılı edebî dilimizin inkişafında müstesna rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

AZERİ DİLİNDE

1. Əlizadə, S., “Şühədanamə”də Adlar (İsim, Sifət, Say, Əvəzlik), Nam. Diss, Bakı, 1965.
2. Xəlilov Ş. “Əsrarnamə”nin Dili, Bakı, 1988.
3. Qəhrəmanov, C., Əsrarnamə (Əlyazmasının Fotofaksimilesi, Sözlük və İzahatı), Bakı, 1964.

4. Mirzəyev, A., **Cami, Nəvai və Fuzuli Yaradıcılığında 40 Hədis**, Bakı, 1997.

5. Nağısoylu, M., **Orta Əsrlərdə Azərbaycanda Tərcümə Sənəti**, Bakı, 2000.

6. Nağısoylu, M., **XVI Əsr Azərbaycan Tərcümə Abidəsi “Şühədanamə”**, Bakı, 2003.

7. Nağısoylu, M., **Şirazinin “Gülşən-ı Raz” Tərcüməsi**, Bakı, 2004.

8. Nağısoylu, M., **Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi**, Bakı, 2005.

9. Sultanov, M., **Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” əsəri haqqında, C.Qəhrəmanov “Əsrarnamə”**, Bakı, 1964.

10. **Şeyx Səfi təzkirəsi** (tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar: M. Nağısoylu, S. Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı), Bakı, 2006.

Türk Dilinde

11. Karahan, A., **İslam. Türk Edebiyatında Kırk Hadis**. İstanbul, 1954.

12. Karahan, A., “Türk Edebiyatında Arapçadan Nakledilmiş Kırk Hadis Tercüme ve Şerhleri, **TDED**, 1953, No: 5.

13. Kutluk, İ., “Kültür ve Dil Tarihimizin Yeni Bir Vesikası-Attar’ın **Esrarname** Tercümeləri”, **TDED**, 1947, №2.

14. Nihat Azamat. “Yeni bir Ahmedi ve iki eseri: Yusuf ve Zeliha, **Esrar-name tercümesi**”.- **Osmanlı Araştırmaları**, VII-VIII; 1988, s. 347-364.

15. Tebrizli Ahmedi. **Esrar-name (inceleme-metin)**. Doç. Dr. Gönül Ayan, Ankara, 1996.